

ՏԻԳՐԱՆ ԱՌԶԱՅԵԼ ՅԱՆ

ԱԶԳԵՐԻ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐԱԲԱԼԵԶՈՒ ԱՐԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ (IX-XI ԴԴ.)

Միջնադարյան մուսուլմանական հեղինակների երկերում բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդվում ինչպես խալիֆայության տարբեր նահանգների բնակիչների, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս ապրող ժողովուրդների և ցեղերի մասին: Ներկայացնելով նրանց ապրելակերպը, հավատալիքները, սոցիալական և քաղաքական կազմավորումները, մուսուլման հեղինակները անդրադառնում են նաև այդ ժողովուրդներին բնորոշ հատկանիշներին՝ մարդաբանական տիպին, ազգային բնավորության առանձնահատկություններին՝ գնահատելով դրանք բացասաբար կամ դրականորեն: Իհարկե, նրանց գնահատման չափանիշները իրական հիմք չունեն, հաճախ պայմանավորված են որոշակի ստերեոտիպներով և նախապաշարմունքներով, սակայն մեծ ստերեոտիպներ կարելի է հանդիպել նաև այլ ժողովուրդների գրականության և բանահյուսության մեջ, պոեզիայում, և այլն՝ դրանք կրում են համաժողովրդային բնույթ: Այս իմաստով բացառությամբ չէ նաև արաբական միջնադարյան պոեզիան և բանահյուսությունը: Մույն հոդվածի նպատակն է որոշ պատկերացում տալ այլ ժողովուրդների վերաբերյալ միջնադարյան արաբալեզու հեղինակների մոտ տարածված այսպիսի գնահատականների մասին: Այս կարգի դաստորությունները և ստերեոտիպները կարող են վերաբերել շրջապատող ժողովուրդների կամ խալիֆայության այս կամ այն նահանգի բնակիչների ամենազանազան՝ մարդկային, մարդաբանական, մասնագիտական հակվածություններին, ֆիզիոլոգիական և անզամ սեռական հատկանիշներին:

Մուսուլմանական կայսրության տարածքում բնակվող տարբեր ազգերի, նահանգների բնակիչների կերպարների վերլուծությունները հանդիպում են հատկապես աշխարհագրագետ հեղինակների՝ Իբն ալ-Ֆակիհի, ալ-Մուկադդասիի և այլոց հայտնի աշխատություններում:

Հայտնի են, օրինակ, Վասիուդ (Բասրայի և Զուֆայի միջև ընկած շրջան) բնակվող մարաթացիների (ըստ երևույթին՝ արամեացիներ¹) մասին ծայրաստիճան բացասական գնահատականները: Ըստ հեղինակների, նրանք բնությունից օժտված են բազմաթիվ ծայրաստիճան վատ հատկա-

նիշներով. չար են, նենգ, ագահ և այլն²: Իրն ալ-Ֆակիհը գրում է. «Երբ բնակվեց ալ-Հաջջաջը Վասիտում, դուրս վճռեց այնտեղից նաբաթեացիներին և ասաց «թող նրանցից ոչ ոք չապրի իմ կողքին. քանզի նրանք վատ արարքներ են թույլ տալիս»³: Նույնիսկ բերվում է մարգարեի բացասական խոսքը նաբաթեացիների մասին: «Ասաց Ալլահի մարգարեն, թուլ օրհնի նրան Ալլահը և ուղչունի նրան. մի արհամարհեք կուրայշիտներին, մի հայհոյեք (մյուս) արաբներին, ... և մի ապրեք նաբաթեացիների կողքին, քանի որ նրանք հավատի հայեցողներ են և մարգարեսսպաններ: Եթե նրանք բնակվեն քաղաքներում, տներ կառուցեն, արարերեն խոսեն և ռաւցանեն՝ լուրանք, ապա նրանք կտիրեն մարդկանց խորամանկությամբ և կեղծիքով, և իսլամը մոլորության կտանեն»⁴:

Կարելի է բերել նաև ծագումով պարսիկ հայտնի արաբ բանաստեղծ Բաշշար Իբն Բուրդի տողերը.

1. Հագար անեծք Վասիտին և նրան ով այնտեղ է, և Վասիտի ինը հագար բնակիչներին,

2. Սիթ⁵ն դու ինչ ուր գնահատելի բան ես սպասում Վասիտի բնակիչներից, որում բնակվում են միայն անկված բարբարոսները և նաբաթեացիները

3. Բարբարոսները և խուզատանցիները իրենց մեջ կրում են Ալլահի ստրուկների ողջ չարությունը:

Ամենայն հավանականությամբ, այսպիսի ոչ նախանձելի գնահատականները նաբաթեացիների վերաբերյալ արտահայտում են արաբների արհամարանքը և հակակրանքը Իրաքի տեղացի արամեացի բնակչության նկատմամբ⁶: Իրն ալ-Ֆակիհի մոտ ամբողջ էջերով բերվում են տարբեր, հիմնականում հայտնի անձանց բացասական կարծիքները նաբաթեացիների մասին:

Վերը բերված բանաստեղծությունից երևում է նաև արաբների ոչ բարենպաստ գնահատականները խուզիստանցիների մասին: Այս է վկայում Իբն ալ-Ֆակիհի մոտ հանդիպող գրականագետ ալ-Մադաինիի բերած պատմությունը. «Պարսկաստանի թագավորներից մեկը հրամայեց իր մերձավորներից մեկին. «Բռնիր ամենավատ թռչունը, եփիր այն վառարանի մեջ ամենավատ փայտով և կերակրիր ամենավատ մարդուն»: Նա բռնեց բվեճ, եփեց այն թրիքի վրա և տվեց այն խուզի (ցեղից) մի մարդու: Խուզիստանցին ասաց նրան. «Դու սխալվեցիր, գնա և բռնիր բու, եփիր այն իմ միջակայնից արված խարույկով և տուր այն նաբաթեացուն, շնության որդուն»⁶:

Կարելի է բերել նաև ալ-Մուկադդասիի հայտնի աշխատության մեջ տեղ գտած իբրև թե մարգարեի խորհուրդը, որն է. «Մի ամուսնացեք խուզերի հետ, քանզի նրանց արմատները նրանց անհավատարմության են մղում»⁷:

Մարգարեն հազիվ թե առիթ ունեցած լիներ ճանաչելու խուզատանցիներին, սակայն նրան վերագրվող խոսքերը և ծայրաստիճան բացասական վերաբերմունքը թերևս իրանական ազդեցություն արդյունք են:

Հետաքրքրական է. սր խուզատանցիների վատ համբավը տարածված է եղել նաև ոչ մուսուլման ժողովուրդների մոտ: Սրա մասին է խոսում հայերենում ածական դարձած «խուժան» բառը. որը նշանակում է խուզատանցի⁸: Այստեղ պետք է նշել որ արաբերենում «խ-զ-ա» արմատը ունի «խախտառակություն. ամոթալի արարք» ընդհանուր իմաստը⁹:

Արաբալեզու աղբյուրներում բազմաթիվ են թյուրքերի մասին գնահատականները, որոնք մեծ մասամբ պայմանավորված են իշխող քաղաքական իրադրությամբ: Այսպես, օրինակ IXդ., երբ թյուրքերը հիմնականում ստրուկ-զինվորներ էին և ծառայում էին աբբասյան խալիֆաների ջոկատներում, Բաղդադի բնակիչները բացահայտ արհամարհական և նույնիսկ թշնամական վերաբերմունք ունեին նրանց նկատմամբ: Հաճախ էին այն դեպքերը, երբ մայրաքաղաքի քաղաքացիները կռվի էին բռնվում թյուրքական զինվորականության հետ¹⁰: Հայտնի է, որ բաղդադցիների թշնամական վերաբերմունքը դեպի խալիֆի թյուրք զինվորները այն հիմնական պատճառներից էր, որը ստիպեց Մուփասին խալիֆային հիմնել Սամաթրան: Ընդհուպ մինչև Բաղդադի գրավումը մոնղոլների կողմից, թյուրք զինվորականները հաճախ միջամտում էին Բաղդադում տեղի ունեցող տարբեր՝ թե սոցիալական և թե կրոնական բնույթի տարբեր խռովություններին¹¹:

Աղբյուրների այս ժամանակահատվածին վերաբերող տեղեկություններում թյուրքական ցեղերը ընդհանուր առմամբ ներկայացվում են իբրև շատ ցածր մակարդակ ունեցող բարբարոսներ, վայրենիներ, որոնք անմարդկային վարքագիծ ունեն: Այդպիսին են ներկայանում նրանք Իբն ալ-Ֆակիհի աշխատության մեջ: Սակայն հենց նույն IXդ. մեկ այլ հեղինակ՝ Ջահիզը, վտրժելով հերքել հակակրանքը թյուրքերի նկատմամբ, մի աշխատություն գրեց, որտեղ հնարավորին չափ գովաբանում էր թյուրքերի դրական կողմերը, այն է՝ քաջությունը, քմնելու բացակայությունը, սերը դեպի ռաճական գործը և այլն, սակայն միևնույն ժամանակ Ջահիզը ընդունում էր, որ նրանք անսահման սեր ունեն դեպի թալանը և բռնությունը¹²:

Բայց հետագայում մուսուլմանական քաղաքակրթությանը թյուրքերի միաձուլմանը և հատկապես Մելջուկյանների իշխանությանը զուլխ գալուն գուզընթաց արաբալեզու աղբյուրներում թյուրքերի հանդեպ նկատվում է վերաբերմունքի համատարած դրական փոփոխություն: Այսպես, մելջուկյան պաշտոնյա Իբն Հասուլը, XIIդ. կեսերին գովաբանում էր թյուրքերի խառնվածքի «առյուծանման» գծերը, նրանց հպարտությունը, բարձր ռազմական պաշտոնների հասնելու անկոտրում ձգտումը և այլն¹³:

Արաբական աղբյուրներում հետաքրքրական տեղեկություններ են հանդիպում նաև սևամորթների կամ զինջիների վերաբերյալ: Պետք է նշել, որ միջմարդայան մուսուլմանական հասարակությունում նրանք, կարելի է ասել, ամենաարհամարված տարրն են եղել: Արաբները նրանց հեզմանքով անվանում էին «աղրիբաթ ալ-‘առաթ»՝ արաբների ագռավները: Սրանց

մաշկի սևությունը, սովորաբար վաճում էր և տհաճություն առաջացնում սպիտակամորթ մեծամասնության մոտ: .

Հետաքրքրական է, որ արաբներից շատերի վերաբերմունքը դեպի սևամորթները արտահատված է հենց իրենց սևամորթ բանաստեղծների ստեղծագործություններում: Այսպես, Հարուն առ-Ռաշիդ խալիֆայի պալատական սևամորթ բանաստեղծ Նուսայբ ավ-Ասդարը հենց իրեն ուղղված տողերում գրում է.

Սևամորթ, ի՞նչ գործ ունես դու սիրտ հետ,

Վերջ տուր սպիտակ աղջիկներին հետապնդելուն, եթե խելք ունես.

Դու որ երովպացու նման սևամորթ ես,

Միջոցներ չունես նրանց հասնելու¹⁴:

Մեկ այլ սևամորթ բանաստեղծ Աբու Դուլաման հեզմում է իր սեփական արտաքինը.

...մեր դեմքերը սև և տգեղ են, մեր անունները ամոթալի»¹⁵.

Ինչպես հայտնի է, սևամորթները մուսուլմանական հասարակության մեջ սովորաբար գտնվում էին սոցիալական սանդղակի ամենաստորին մասում՝ նրանք ստրուկներ էին և նույնիսկ ստրուկների մեջ էլ արհամարված էին: Սովորաբար սևամորթները որպես ստրուկ օգտագործվում էին ամենածանր ֆիզիկական աշխատանքներում,՝ ներքինիներ էին կամ դոճապաններ¹⁶:

Արաբ հեղինակների աշխատություններում, ինչպես տեսանք, բազմաթիվ են տարբեր ազգերի մասին տեղեկությունները ու նկարագրությունները: Ստորև բերում ենք ավ-Մուկադդասիի բնորոշումները, որոնք վերաբերում են խալիֆայության բոլոր մահաճգների բնակիչներին և ազգություններին: Եվ չնայած այն գիտակցությանը, որ շատ դեպքերում այդ կարծիքները կարող են սուբյեկտիվ և ոչ իրական լինել, այնուհանդերձ մեր առջև պատկերանում է միջնադարյան այդ բազմազգ հասարակությունը, և ըստ դրական կամ բացասական գնահատականների, այն բարոյա-էթետիկական նորմերը, որ իշխել են արաբ-մուսուլմանական իրականությունում:

Նա գրում է, որ «... չկան ավելի ազաի քան մեքքացիները, ավելի ալ-քատ քան յասրիբցիները, ... ավելի կիրթ քան հերաթցիները, ... ավելի ըմբռնող քան ռեյցիները, ... ավելի անգրագետ քան ամմանցիները, ավելի անառակ քան սիրաֆցիները, ավելի անհնազանդ քան սիջիստանցիները և դամասկոսցիները, ավելի տգեղ քան խորեզմցիները, ավելի կովարար քան սամարյանցիները և Շաշի բնակիչները, ավելի ցածրահասակ քան եգիպտացիները, ավելի հիմար քան բահրեյնցիները և հոմսեցիները, ավելի սիրալիր քան մաբուսցիները, ռեյցիները և բադղադցիները, ավելի գեղեցիկ լեզու ունեցող քան բադղադցիները և ավելի տգեղ լեզու ունեցող քան սայդա-ցիները և հերաթցիները, ավելի ճիշտ լեզու ունեցող քան խորասանցիները և ավելի գեղեցիկ պարսկերենով խոսող քան բալխցիները և Շաշի բնակիչները»¹⁷:

Իրն ալ-Ֆակիհը նույնպես գնահատականներ է տալիս տարբեր մահանգների բնակիչներին և այլ երկրների ժողովուրդներին. «Հնդկաստանի բնակիչները ... բարոյական են, գեղեցիկ կազմվածք ունեն. գեղեցիկ են և չափավոր են... Եգիպտացիները անհոգ են և խորաթափանց: Բերբերները զվախ ընկնող են, նրանք զուրկ են գոռոզությունից և սրիկայությունից: Հռոմները (իմա բյուզանդացիները) գոռոզամիտ են և պայմանականություններ սիրող են, իսկ Սիրիայի բնակիչները անհոգ են և խաղաղասեր: Հիջազացիները երաժշտական են, սիրում են զվարճանալ և սիրահետել կանանց: Իրաքի բնակիչները խորաթափանց և նենգ են, իսկ Հնդկաստանի բնակիչները անհոգ, քաջ և փափկասիրտ: Չինացիները նպատակասլաց են, թեթև բնավարություն և հմուտ ձեռքեր ունեն: Եմենցիները անհոգ են. թեթև բնավարություն ունեն և փափկասիրտ են: Խորասանցիները անհոգ են, ժլատ և խիզախ:»¹⁸, և կամ «Հաշմիտը սովորաբար գեղեցկադեմ է և ազնվաբարո բնավարության տեր, որով նրանք տարբերվում են բոլոր կուրեյշիտներից և այլ արաբներից:»¹⁹:

XIX. սկիզբ է առնում մի յուրատեսակ ժանր, որ կաբելի է բնորոշել որպես ստրուկների գնման վերաբերյալ տրակտատներ: Մրանցում տարբեր ազգությունների ստրուկները քննարկվում են այս կամ այն ոլորտում նրանց աշխատունակության կամ հմտությունների կիրառման տեսակետից: Առաջին այսպիսի աշխատության հեղինակ է բաղդադցի քրիստոնյա. մասնագիտությամբ բժիշկ Իբն Բուտլանը: Բացի գործնական խորհուրդներից, այս աշխատությունը հաղորդում է նաև հետաքրքրական ազգագրական տեղեկություններ տարբեր ազգերի բնավարության գծերի և այլ հատկանիշների մասին: Հատկապես առանձնանում են կանանց վերաբերող դիտարկումները: Պետք է ասել, որ հեղինակի կողմից ներկայացվել են գրեթե բոլոր ազգերի կանայք՝ իրենց թերություններով և առավելություններով:

Այսպես. «Հնդկի կանայք հնազանդ են, սակայն շուտ են թաղամուն»: Եվ մասնագիտությամբ բժիշկ հեղինակը հավատացած է, որ «Նրանք ունեն մի առավելություն այլ կանանց նկատմամբ. ասում են, որ նրանք բաժանվելուց հետո նորից կույս են դառնում...»: Այնուհետև հեղինակը շարունակում է. «Սինդի կանայք հայտնի են իրենց բարակ իրանով և երկար մազերով: Սեդիմուհին իր մեջ միավորում է հաճելի խոսքը, հոյակապ մարմինը, պշրանքը և խելքի աշխուժությունը: Նա խանդոտ չէ, չարամիտ չէ, ճղճղան չէ, լավ երգչուհի կարող է դառնալ: Սեքքուհին փափկասուն է, նրբամկան է և ունի թախծագորով աչքեր: Թափֆի բնակչուհիները սսկեթուխ են, սլացիկ են. թեթևամիտ, կատակասեր են և խաղացկուն, սակայն հակված չեն եղիանալու և մահանում են ծննդաբերելիս: Բերբերուհիները, ընդհակառակը, լավ ծննդաբերում են, ամենահնազանդն են և ցանկացած գործում հմուտ են»²⁰:

Այստեղ էլ սևամորթների մասին կարծիքը բարենպաստ չէ: «Սևամորթ կանայք որքան սև են այնքան ավելի տգեղ են և այդքան ավելի սուր են նրանց ատամները: Նրանք ոչ մի աշխատանքի պիտանի չեն, շատ հեշտ

դառնում են թափփված և ընդհանրապես ոչնչի մասին հոգ չեն տանում։ Նրանց խոթյունը պարն է և տակտ խփելը։ Ասում են, եթե անգամ սեանդորը երկնքից ցած է ընկնում, ապա տակտով է ընկնում։... Նրանց թևատակերի հոտը տհաճ է, իսկ մաշկը կոպիտ է։...

Թյուրք կանայք գեղեցիկ են, փափուկ և սպիտակամաշկ։ Նրանց աչքերը փոքր են, բայց հաճելի, ցածրահասակ են... Նրանք ծննդաբերության անսպառ աղբյուր են...

Հույն կնոջ մաշկը՝ վարդագույն-սպիտակ է, մազերը ուղիղ են, աչքերը՝ կապույտ, մա հնազանդ է, զիջող, ընկերասեր, հավատարիմ և հուսալի»²¹։

Ալ-Սուկադդասին երբեմն, ի միջի այլոց, հիշատակում է այս կամ այն երկրի կանանց հատկությունների մասին, այսպես, օրինակ, Հերաթում աճող բույսերը նկարագրելիս մա գրում է. «ասում են, որ նրանք հելիոտրոպների ծաղկման ժամանակ կրքոտում են կատուների մման»²²։

Չնայած այս նկարագրությունները վերաբերում են ստրուկ կանանց, այնուամենայնիվ մենք հնարավորություն ենք ստանում պատկերացում կազմելու ընդհանրապես միջնադարյան կնոջ կերպարի մասին՝ իր առավելություններով և թերություններով։

Հետաքրքրական է հայերի մասին Իրն Բուսլյանի հայտնի հատվածը, ուրից հետևում է, որ այլ ազգերի համեմատությամբ շատ վատ ստրուկներ են եղել. «...նրանք արտահայտիչ կազմվածք ունեն, սակայն նրանց ոտքերը տգեղ են, ամոթը բացակայում է, գողությունը շատ տարածված է նրանց մեջ։ Նրանց բնույթը և լեզուն կոպիտ են։ Եթե դու հայ ստրուկին անգամ մեկ ժամով անգործ թողնես, ապա նրա էությունը նրան կմղի չարության։ Նա աշխատում է լավ միայն փայտով կամ վախից։ Եթե դու տեսնես, որ մա ծուլանում է, ապա դա նրանից է, որ դա նրան հաճույք է պատճառում, այլ ոչ թե քուլությունից։ Այդ ժամանակ պետք է վերցնել փայտը, հասցնել նրան մի քանի հարված և ստիպել նրան անել այն ինչ ուզում ես»²³։ Նախապաշարմունքները և ստերեոտիպները կարող են վերաբերվել մասն այս կամ այն կրոնի ներկայացուցիչներին։ Այսպես խոսում էին հրեաներից եկող զարշահոտի (Իրն Կուտայբա, Ադար ալ-Բատիթ), քրիստոնյաների հարբեցողության (Յաթիմու), նրանց միանձնուհիների և երգչախմբերի տղաների հեշտ մատչելիության, սաբեսցիների իրար նկատմամբ անգութ վերաբերմունքի մասին (Իրն ալ-Քիֆտի)»²⁴։

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ միջնադարյան հեղինակների աշխատություններում տարբեր ազգերի նկատմամբ ներկայացվող բնորոշումները կամ ստերեոտիպները հաճախ սուրյեկտիվ և կանխակալ բնույթ են կրում, երբեմն ինչ-որ տեղ պայմանավորված են կրոնա-քաղաքական ազդեցությամբ, սակայն նրանք իրենց մեջ պարունակում են մասն ճշմարտության և օրյեկտիվության էլեմենտներ։ Բացի այդ, դրանք հետաքրքրական են մասն այն տեսակետից, որ հնարավորություն են տալիս պատկերացում ստանալու այլ ժողովուրդների նկատմամբ միջնադարյան արաբա-մուսուլմանա-

կան հասարակությունում ստեղծված վերաբերմունքի, նախապաշարմունքների. պատկերացումների, ինչպես նաև հենց իրենց սեփական աշխարհընկալման, էթնոսիական հայացքների մասին:

TIGRAN MIKAYELYAN

IMAGES OF PEOPLES IN MEDIEVAL ARABIC SOURCES (IX-XIcc.)

(Summary)

The article presents images and stereotypes of different peoples and inhabitants of various provinces of the Arab Caliphate as seen by medieval Arab Muslim authors such as Ibn al-Fakih (IX c), al-Muqaddasi (X c) and others. The article also discusses images of women belonging to different peoples, their attractive and negative features in a guide for purchasing slaves of Ibn Butlan, a Baghdad physician (XI c.).

These images and stereotypes, also being subjective and egocentric, enable us to see some aspects of Arabo-Muslim medieval society's aesthetic views and world outlook.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Տեքստում հղվող քնազրերի քարգմանությունները հեղինակիցն են:

1. Nöldeke – Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari, übersetzt und mit ausführlichen erläuterungen und ergänzungen versehen, Leyden, 1879, S.22.
2. Ибн ал-Факих, Ахбар ал-булдан (Известия о странах), Введение, перевод с арабского, издание текста и комментарии А.С. Жамкояна, с. 23-42 passim.
3. Նույն տեղում, էջ 29.
4. Նույն տեղում, էջ 34.
5. Տե'ս EII E. Հոնիզման "Nabatheans".
6. Նույն տեղում, էջ 40.
7. Descriptio imperii moslemici auctore Shams ad-Din Abu Abdallah Mohammed Ibn Ahmed Ibn Abi Bekr al-Bannā al-Bashhār al-Moqaddasi, edidit M.J. de Goeje, Editio tertia, Lugduni Batavorum, 1967, p.403.
8. Հր. Աճառյան, Հայերեն արձատական քառարան, հ. II, Երևան, 1973.
9. X.K. Баранов, Арабско-русский словарь, издание шестое стереотипное, Москва, 1984, с. 219.
10. Տե'ս И.Б. Михайлова, Средневековый Багдад, Москва, 1990, passim.
11. Նույն տեղում.
12. К. Э. Босворт, Нашествие варваров: появление тюрок в мусульманском мире, Мусульманский мир 950-1150 ժողովածուում, с.25.

13. Նույն տեղում.
14. B. Lewis, Race and Slavery in the Middle East, An Historical Enquiry, New York, Oxford, 1990, p.30.
15. Նույն տեղում.
16. А. Мец, Мусульманский ренессанс, перевод с немецкого, предисловие и указатель Д.Е. Бертельса, с.137.
17. Descriptio, p.34.
18. Ибн ал-Факих, с.92-93.
19. Ибн ал-Факих, с.81.
20. А. Мец, с.139.
21. А. Мец, с.140.
22. А. Мец, с.286; Descriptio, p.436.
23. Նույն տեղում.
24. А. Мец, с.52.